

УДК 347.4(477)

Т. С. Ківалова

СИСТЕМА (СТРУКТУРА) ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Цивільним зобов'язанням, як важливому правовому інституту, норми якого опосередковують динаміку відносин торгового обігу, присвячена спеціальна книга п'ята «Зобов'язальне право» Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), а також значна кількість інших законодавчих актів різного рівня. Серед них, передусім, треба згадати галузеві кодекси (Господарський кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України, Житловий кодекс УРСР тощо) та низку законів України (наприклад, закони України «Про оренду державного та комунального майна», «Про фінансовий лізинг», «Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» та ін.), які регулюють окремі види зобов'язань, договорів тощо.

Значна кількість законодавчих актів та додаткового до них нормативного матеріалу суттєво ускладнює практичну діяльність по їх застосуванню, встановленню взаємозв'язку між ними, чіткого визначення ієрархії актів законодавства.

Викладене вище зумовлює також необхідність систематизації та впорядкування законодавчих актів, які стосуються зобов'язальних відносин. Тому пов'язані з цим питання привертали і привертають увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, котрі неодноразово досліджували ті чи інші аспекти зобов'язального права. Зокрема, до проблематики загальної теорії зобов'язань у своїх працях зверталися такі цивілісти, як М. М. Агарков [1], Є. Годеме [2], О. С. Йоффе [3], Н. С. Кузнєцова [4, 7–17], А. А. Лунц та І. Б. Новицький [5], Р. Сават'є [6], Ф. К. Савін'ї [7], О. Н. Садиков [8, 21–34], Ю. Б. Фогельсон [9] та ін.

Разом із тим система зобов'язань не була предметом спеціальних досліджень сучасних цивілістів, внаслідок чого загально прийнятна концепція у цій галузі так і не була вироблена, хоча класифікації зобов'язань неодноразово пропонувалися і обговорювалися під різними кутами зору [3, 24–254; 4, 15–17; 5, 72; 10, 25–32].

Зазначеними обставинами і зумовлюється доцільність розгляду питань, що стосуються проблематики цієї статті.

Не зупиняючись тут на дискусійних питаннях визначення поняття цивільно-правових зобов'язань, у процесі дослідження будемо надалі використовувати легальне визначення зобов'язань, що міститься у ст. 509 ЦК України, яка встановлює, що зобов'язаннями є правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [11, 7].

Але перед тим, як перейти до розгляду питань, що становлять предмет нашого дослідження, варто звернути увагу на те, що в науковій літературі нерідко не проводиться чітке розмежування понять «класифікація» та «система» (точніше, мабуть, «встановлення системи» або «систематизація») зобов'язань, внаслідок чого зазначені поняття часом ототожнюються [4, 15–17; 12, 403, 412].

Проте коректність такого підходу, на нашу думку, вимагає критичного аналізу.

Щоб обґрунтувати цю позицію, звернемося спочатку до довідкової літератури.

У вітчизняній Юридичній енциклопедії поняття «класифікація» визначається як система супідрядних понять (класів, об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів [13, 115].

На перший погляд, наведене визначення ніби дає підстави для ототожнення понять «класифікація» та «встановлення системи» («систематизація»), оскільки «класифікація» визначається як «система супідрядних понять...».

Однак щодо справедливості такого висновку може виникнути сумнів, якщо звернутися до аналізу визначення понять «система», «систематизація» тощо.

Передусім, варто звернути увагу на ту обставину, що окремого визначення понять «система» та «систематизація» згадана вище Юридична енциклопедія не містить. Це зумовлює необхідність звернення до аналізу наближених до них понять, поміж яких в Енциклопедії згадуються такі як «правова система», «система права», «систематизація законодавства».

У згаданій вище Юридичній енциклопедії «правова система» визначається як сукупність взаємопов'язаних між собою системи права та засобів її реалізації [14, 39]. У свою чергу, «система права» — це об'єктивно зумовлена і узгоджена в її складових частинах внутрішня організація права тієї чи іншої держави. Основними структурними елементами системи права є: норми права, інститути права, галузі права. Кожна норма права входить до певної галузі чи інституту права [14, 488–489]. Поряд з цим споріднене поняття «систематизація законодавства» характеризується таким чином: це — «впорядкування законодавства, приведення його до внутрішньо узгодженої системи. Є передумовою ефективності чинного законодавства, усунення суперечностей, прогалин і застарілих норм у праві. Робить законодавство більш зручним і доступним для користування, сприяє зміцненню законності в регулюванні суспільних відносин» [14, 489].

Проведений на підставі наведених вище визначень порівняльний аналіз понять «класифікація» та «система» («встановлення системи», «систематизація»), як здається, дозволяє зробити висновок про те, що хоча вони є подібними, але не можуть бути визнані такими, що є тотожними одне одному. (Слід зазначити, що термін «система» у тлумачних словниках роз'яснюється як родовий, тобто такий, що охоплює поняття «класифікація». Однак при цьому робиться примітка, що йдеться про класифікацію у ботаніці та зоології [15, 1126]. При цьому суспільні та взагалі гуманітарні галузі у такому контексті не згадуються).

Отже, поняття «класифікація» відрізняється за своїм змістом як від поняття «система», так і від поняття «систематизація» низкою ознак.

Зокрема, варто звернути увагу на те, що визначення «видів», «різновидів», «груп» зобов'язань, як правило, є результатом наукової обробки, а потім класифікації за різними ознаками існуючого теоретичного та законодавчого матеріалу. При цьому класифікація зобов'язань може ґрунтуватися як на аналізі чинних норм законодавства (поділ зобов'язань на договірні та недоговірні), так і на розгляді абстрактних, теоретичних конструкцій (поділ зобов'язань із врахуванням їх економічних особливостей — за змістом і характером взаємного господарського обслуговування [10, 23]).

Натомість встановлення «системи зобов'язань» (або ж «зобов'язального права», що у даному випадку виступає як поняття рівнозначне категорії «зобов'язання») є результатом наукового аналізу з метою впорядкування усієї сукупності відповідних норм та зобов'язальних правовідносин, що існують у цивільному законодавстві. При цьому, як правило, йдеться про системно-структурну побудову норм зобов'язального права, що розглядається як інститут [16, 8] або як підгалузь [17, 9] чи як розділ (частина) [18, 80–84; 19, 1–3] цивільного права. (Звичайно, при вживанні терміна «система» («систематизація») у широкому значенні цього слова, для позначення будь-якої впорядкованої певним чином сукупності понять, явищ, властивостей тощо, може матися на увазі й «класифікація», однак таке розширення понять у спеціальних юридичних наукових дослідженнях, на нашу думку, є невиправданим).

Отже, керуючись викладеним вище, далі ведемо мову про «систему зобов'язань» («систему зобов'язального права»), як впорядковані певним чином норми цивільного законодавства, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з передачею речей, наданням послуг, виконанням робіт тощо (або утриманням від певних дій у приватній сфері), між суб'єктами цивільних відносин.

При визначенні системи «зобов'язань» («системи зобов'язального права») деякі автори, посилаючись на структуру книги п'ятої ЦК України, зокрема, на ту обставину, що остання поділяється на три розділи, виділяють три частини зобов'язального права: 1) загальні положення про зобов'язання; 2) загальні положення про договір; 3) окремі види зобов'язань [16, 8].

Існує також інша, менш чітко визначена, позиція, прихильники якої зазначають, що законодавцем запропонований поділ зобов'язального права на загальну та спеціальну частини. Тут же згадується, що «при побудові спеціальної частини зобов'язального права (розділ III книги п'ятої ЦК України) виділені договірні зобов'язання і окремо — недоговірні (позадоговірні)» [12, 411]. Однак при цьому залишається незрозумілим, чи при такому підході його прихильниками пропонується вважати систему зобов'язального права такою, що складається з двох, чи такою, що складається з трьох частин.

На нашу думку, «система зобов'язань» («система зобов'язального права») відповідно до концепції і структури книги п'ятої ЦК України, передусім, має бути визнана такою, що охоплює дві важливі складові: 1) загальну частину та 2) спеціальну (окремі види зобов'язань) частину. Це можна назвати «поділом першого рівня».

Крім того, слід взяти до уваги, що концепція цієї книги Цивільного кодек-

су зумовлює також необхідність врахування існування у ньому більш складної та розгалуженої системи зобов'язань.

Зокрема, система (структура) Загальної частини зобов'язань за ЦК України охоплює: 1) загальні положення про зобов'язання та 2) загальні положення про договори.

Спеціальна частина з урахуванням структури та змісту розділу III книги п'ятої ЦК України «Окремі види зобов'язань» поділяється на: 1) договірні зобов'язання та 2) недоговірні зобов'язання. Це можна вважати поділом «другого рівня».

Слід зазначити, що для систематизації Загальної частини зобов'язань та окремих видів зобов'язань тут застосовуються різні підстави. Так, критерієм утворення системи Загальної частини зобов'язань обрано врахування ступеня загальності норм: 1) такі, що стосуються усіх зобов'язань; 2) такі, що стосуються договорів.

Для систематизації Спеціальної частини зобов'язань критерієм є врахування характеру підстав виникнення зобов'язань: наявність волі та волевиявлення і правомірної або неправомірної поведінки учасників цивільних відносин. Відповідно до цих критеріїв окремі види зобов'язань у ЦК України поділяються на: 1) договірні зобов'язання і 2) недоговірні зобов'язання.

Разом із тим аналіз структури і змісту Цивільного кодексу та іншого цивільного законодавства дає підстави для розрізнення більш складної системи зобов'язань, тобто для їх «поділу третього рівня», основою якого можуть слугувати різноманітні критерії (у тому числі такі, що прямо впливають зі структури та змісту Цивільного кодексу, і такі, що їх можна вивести шляхом теоретичного аналізу концепції і змісту норм ЦК та іншого цивільного законодавства).

Так, прямо впливає зі структури та змісту норм ЦК України поділ договірних зобов'язань на: купівлю-продаж (глава 54); дарування (глава 55); ренту (глава 56) тощо.

Натомість, на підставі наукового аналізу концепції та змісту норм цивільного законодавства договірні зобов'язання, залежно від спрямованості волі їх учасників та характеру прав і обов'язків сторін поділяються на окремі групи договорів (про передачу майна у власність, про передачу майна у користування, про виконання робіт, про надання послуг тощо) [4, 25; 20, 30–68].

Що стосується недоговірних зобов'язань, то зі структури та змісту норм ЦК України прямо впливає їх поділ на: публічну обіцянку винагороди (глава 78); вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення (глава 79); рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи (глава 80); створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (глава 81); відшкодування шкоди (глава 81); набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (глава 81).

Разом із тим на підґрунті теоретичного аналізу концепції ЦК України у вітчизняній юридичній літературі залежно від підстав виникнення недоговірні зобов'язання поділяються на зобов'язання з односторонніх дій та позадоговірні відновні зобов'язання (деліктні зобов'язання та зобов'язання із набуття, збере-

ження майна без достатньої правової підстави) [21, 300, 322; 22, 362, 372]. Деякі автори слушно наголошують, що у першому випадку йдеться не просто про односторонні дії, а саме про «односторонні правомірні дії», які виступають підставами виникнення регулятивних позадоговірних зобов'язань [23].

Як на нашу думку, сполучення першого та другого виду зазначених вище критеріїв цілком можливе. Разом із тим групування окремих видів зобов'язань на підставі наукового аналізу концепції та змісту норм цивільного законодавства вже слід розглядати як додаткову класифікацію в межах визначеної законом системи зобов'язань. У свою чергу, вона може бути розвинута і доповнена шляхом інших додаткових класифікацій у цій галузі.

Підбиваючи підсумки викладеному вище, слід зазначити, що встановлення та врахування системи зобов'язань цивільного законодавства України (системи зобов'язального права) має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки від місця конкретних зобов'язальних правовідносин у системі зобов'язального права (пряме застосування норм, використання аналогії закону, субсидіарне застосування норм тощо). Однак встановлення таких можливостей — це вже предмет спеціальних досліджень.

Література

1. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. — 1940. — 192 с. — (Учебные труды ВЮИОН; Вып. 3).
2. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Пер. с фр. И. Б. Новицкого. — 1948. — 512 с. — (Учебные труды ВЮИОН; Вып. 13).
3. Иоффе О. С. Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975. — 880 с.
4. Зобов'язальне право: теорія і практика: Павч. посіб. для студ. юрид. вузів і ф-тів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. В. Луц та ін.; За ред. О. В. Дзери. — К.: Юрінком Інтер, 1998.
5. Новицкий И. Б., Лунц А. А. Общее учение об обязательствах. — М.: ГИЮЛ, 1950. — 416 с.
6. Саватье Р. Теория обязательств: юридический и экономический очерк / Пер. с фр. и вступ. ст. Р. О. Халфиной. — М.: Прогресс, 1972.
7. Савиньи Ф. К. Обязательственное право / Предисл. В. Ф. Попондопуло; Пер. с нем. В. Фукса и П. Мандро. — С.Пб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — 576 с.
8. Гражданское право России. Общая часть: Курс лекций / Отв. ред. О. Н. Садилов. — М.: Юристъ, 2001.
9. Фогельсон Ю. Б. Избранные вопросы общей теории обязательств: Курс лекций. — М.: Юристъ, 2001. — 192 с.
10. Цивільне право України: Курс лекцій: У 6 т. Т. 5, кн. 1. Загальні положення зобов'язального права / Р. В. Шишка, Л. В. Красицька, В. В. Сергієнко та ін.; За ред. Р. В. Шишки. — Х.: Еспада, 2005.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. — 2-ге вид., переробл. і допов. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), П. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — Т. 2.
12. Цивільне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. — К.: КНТ, 2006.
13. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2001. — Т. 3.
14. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2003. — Т. 5.
15. Великий тлумачий словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпіль: Перун, 2001.
16. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія. — К.: Юрінком Інтер, 2005.

17. Кузнецова П. С. Принципи сучасного зобов'язального права України // Українське комерційне право. — 2003. — № 4.
18. Харитонов Е. О., Старцев А. В., Харитопова Е. И. Гражданское право Украины: Учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. — Х.: Одиссей, 2007.
19. Гражданское право: Учебник: В 2 т. — 2-е изд. / Под ред. Е. А. Сухопова. — М.: БЕК, 2000. — Т. 2, полуготом 1.
20. Романец Ю. В. Система договоров в гражданском праве России. — М.: Юристъ, 2001.
21. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Ін Юре, 2003. — Т. 2. Особлива частина.
22. Цивільне право України: Навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозипська, С. Д. Русу та ін.; За ред. Р. О. Стефанчука. — К.: Паук. думка; Прецедент, 2004.
23. Ігнатенко В. М. До питання про односторонні правомірні дії як підстави виникнення позалоговірних зобов'язань // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії і практики: Матеріали міжпар. наук.-практ. конф. Харків, 29–30 квіт. 2004 р. — К., 2004. — С. 277–288.

УДК 349.3:369(477)

І. О. Гуменюк

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДПОВІДНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ МІЖНАРОДНИМ НОРМАМ

Зміцнення позицій України як самостійного, дійового, цивілізованого та рівноправного суб'єкта міжнародних відносин вимагає виконання певних зобов'язань — приведення різних галузей національного законодавства у відповідність зі стандартами міжнародного права. Серед них законодавство України з питань соціального захисту. Головна особливість вказаного процесу полягає в тому, що приведення нормативно-правових актів України у відповідність з міжнародними правовими стандартами, збіглося за часом із періодом докорінного реформування всієї системи права.

Процес приведення у відповідність норм національного законодавства до вимог міжнародного права передбачає ратифікацію конвенцій та міжнародних договорів, в яких Україна бере участь. «Приведення у відповідність» означає здійснення певної процедури, яка включає: по-перше, моніторинг змісту як міжнародного акта, так і норм національного законодавства; по-друге, застосування методів порівняльного дослідження; по-третє, внесення, у разі необхідності, певних змін і доповнень у національне законодавство. Варто зауважити, що під час провадження вказаного процесу, за умов відсутності умови про обов'язковість, необхідно уникнути тенденцій повної відмови від власної правової системи з певними усталеними традиціями.

Першочерговим кроком у процесі приведення у відповідність національного законодавства до міжнародних стандартів у сфері соціального захисту є моніторинг законодавства України й відповідного міжнародного акта для виявлення суперечностей та несуперечностей між ними.

Спробуємо з'ясувати засади системного впровадження міжнародних стандартів у національне законодавство на прикладі встановлення відповідності